

HANS MAGNUS ENZENSBERGER

Öt beszélgetés a *Jacques le fataliste*-ről

I.
Egy kis topológia

AZ EGYIK: Ezt nevezi ön mesterműnek? Nos, szerintem, amit Diderot itt elénk tár, nem más, mint értelmetlen fecsegés, hallatlan összevisszaság.

A MÁSIK: Látom, megértette a könyvet, de csak félig. Mint minden szokatlan könyv, ez is sokat vár el a nyúl szívű olvasótól, aki nem szereti, ha valami átlépi a kognitív kényelem-érzetét. Tudja, mit mondott Goethe róla? „Pompás és nagyszerű étel, amelyet nagy hozzáértéssel egy bálványnak készítettek el és táltak föl. Én elfoglaltam e Bel [Baal] helyét, és hat órán keresztül az összes fogást és főlszolgálat finomságot elfogyasztottam, a mesterszakács és az asztalterítő szándékai szerint. [...] Akinek Diderot, és az ő dolgai nem tetszenek, filiszter, és rengeteg ilyen van.”¹

AZ EGYIK: Goethével maga egyáltalán nem fog imponálni nekem. Felőlem engem is nevezhet filiszternek ...

A MÁSIK: Vagy pedánsnak. Róluk azt szokták mondani, hogy a fától nem látják az erdőt. De én úgy látom, hogy ön inkább az ellenkező gyengeségtől szenved. Ön a burjánzó vad bozóttól nem látja az erdőt. Mert a figyelmét elkerülte az a művészet, amellyel a szerző ezt a szinte megszámlálhatatlanul sok történetet, filozófiai eszme-futtatást, anekdotát, ötletet, ostobaságot egyetlen egységé ötvözi.

AZ EGYIK: Csak azért, mert nem osztom az ön lelkesedését ...

A MÁSIK: Egyébként maga is előfordul a könyvben.

AZ EGYIK: Nocsak, ne mondja.

A MÁSIK: A szerző lépten-nyomon az olvasóval beszélget. Azzal a nyugtalan, nyügös és kritikus olvasóval, aki szüntelenül azt kérdezi, mi végre mindez?

AZ EGYIK: A kérdés csak az, hogy ki kinek megy az idegeire: az olvasó a szerzőre vagy fordítva ...

A MÁSIK: Hiába védekezik, meg fogom győzni. Amit ön összevisszaságnak tart, olyan rafináltan épül fel, hogy az így létrejövő struktúra bonyolultnak tűnik ugyan, de mégis gondosan van felépítve.

AZ EGYIK: Ez nagyon erős állítás, amelyet igazolnia kellene.

A MÁSIK: Kezdjük az orosz babákkal. Az elv egyszerű. Az első figurában benne van egy második, a másodikban egy harmadik és így tovább. Ez egy végtelen regresszus, amely csak gyakorlati okok miatt ér véget, mivel a babák egyébként végül végtelenül kicsik lennének. De ki az első baba?

AZ EGYIK: Vélhetőleg az elbeszélő.

A MÁSIK: És ki ez az elbeszélő? Egyrészt egy szinte mindentudó elbeszélői hanggal van dolgunk, amelynek egy másik hang folyton a szavába vág; ez a szerző hangja, aki mindenféle röstelkedés nélkül az olvasóhoz fordul. Ez vélhetően Diderot maga, miközben az előbbinek nincs neve. Harmadszor aztán Jakab elkezd magához ragadni a szót, saját történeteivel, és ezt az ura is így látja. De még ez sem minden; mert a kettőjük elbeszélésebe további elbeszélők folynak bele, mindegyik a saját hangjával és a saját perspektívájával, és így tovább ...

AZ EGYIK: De a hangoknak ebben a kavalkádjában az ember minden orientációját elveszíti.

A MÁSIK: Ön talán igen, de Diderot nem. Ha jól számoltam, a regényben nem kevesebb, mint kilencvenhét személy szólal meg, mindegyik a maga módján és a maga hangján.

AZ EGYIK: Az ön statisztikája engem hidegen hagy, nekem úgy tűnik, hogy nem én vagyok pedáns, hanem ön.

A MÁSIK: *Touché!* Én nem vagyok ugyan professzor, de a tanult világban az ilyesmit általában *close reading*-nek nevezik. És az ilyen eljárásnak megvan az előnye, ha az író el akarjuk csípni. Mindenesetre itt legalább öt egymásba csomagolt elbeszélői síkkal van dolgunk, de ne higgye, hogy a szerző teljesen önkényesen jár el. Minden zárójelet, amelyet megnyit, valamikor be is zár.

AZ EGYIK: Milyen megnyugtató!

1 Goethe 1780. április 3-i naplóbejegyzése. Nem szó szerinti idézet, éppen a Diderot melletti nagy kiállítás hiányzik.

A MÁSÍK: De nemcsak erről van szó. Tudja ön, hogy mi egy kleini palack?

AZ EGYIK: Nem.

A MÁSÍK: Képzelsen el egy üvegből készült edényt, amelynek nyaka a palack hasába torkollik. Mi történik akkor?

AZ EGYIK: Fogalmam sincs.

A MÁSÍK: Valami nagyon különös. Ebben az esetben nem lehet megkülönböztetni egymástól a palack belső és külső oldalát. Ez egy nagyon érdekes topológiai objektum! Ugyanezt láthatjuk a *Jacques le fataliste*-ban. Több olyan történet van benne, amely az egyik elbeszélői síkból a másikba megy át.

AZ EGYIK: Micsoda szemtelenség.

A MÁSÍK: Szerintem technikai bravúr. Az összes rész olyan pontosan illeszkedik egymáshoz, mint egy finoman kalibrált óraműben.

AZ EGYIK: Megpróbálom tiszteletben tartani a lelkesedését, de azt hiszem, lassan összeza-varodnak a metaforái. Babák, zárójelek, palackok, most meg az óra.

A MÁSÍK: Nem egészen véletlenül; az órának itt tényleg nagy szerepe van. Jakab ura nem tud élni nélküle. Egyébként szerzőnk nagyon jól ismerte az órakészítés technikáját. Gondoljon csak az *Horlogerie*-ről szóló csodálatos táblázatra az *Enciklopédiában*. De miért van az, hogy ön mindig csak e különös regény formális struktúrájáról beszél. Úgy tűnik, a tartalma nem nagyon érdekli.

AZ EGYIK: És ezt ön mondja!

A MÁSÍK: Mert egyébként nem kárhoznátna az én óra-metaforámat. Ennek ugyanis kitüntetett szerepe van a regény filozófiai tartalmát tekintve. De ez túl messzire vezetne. Talán lapoz-gassa még egy kicsit ezt a fatális könyvet. És aztán folytassuk a beszélgetést!

II.

Az önkényről és a fatalizmusról

A MÁSÍK: Emlékszik az órára, amelyet Jakab ura mindig magával hord? Nem véletlenül. A kor teológiai vitáiban ugyanis lépten-nyomon az isteni óraművesről beszéltek, aki mindent értelmesen rendezett el. A deisták úgy képzelték, hogy a teremtő a világot kezdetben felhúzta, és aztán magára hagyta. ... És ezzel már el is jutottunk a filozófiai alapokhoz. Ez az ötlet Spinozára megy vissza; aztán jöttek a predesztináció tanával szimpatizáló kálvinisták, és végül a 18. századi tudomány, amely az ilyen képzeteket materialista módon próbálta radikalizálni. E tudomány képviselői szerint az univerzum determinista módon működik à la Laplace. Ebből a szempontból Jakabnak igaza van, ha mereven, de mégis szilárdan állítja: „minden, ami idelent megesik velünk, jó és rossz, meg vagyon írva odafönt”.² De ha ez így van, akkor hol marad az akaratszabadság? Természetesen Diderot egyik doktrína mellett sem akarja elkötelezni magát. Inkább kineveti mindkettőt. Az ő elbeszélésében éppen a fatalista hivatkozik mindig a szabadságára, és nyúl bele a dolgok menetébe, miközben ura, aki semmit sem akar tudni a cselekedetek és a mulasztások előzetes meghatározottságáról, a személyt passzívna, sőt „automatának” tekinti. Szerzőnk így a vitát lebegésben hagyja, játszik vele, de mindvégig kitart a maga hipotetikus elbeszélésmódja mellett. „Látod, olvasó, [minden] csak tőlem függ. [...] Ugyan ki tilthatná meg nekem, hogy megházasítsam az urat és felszarvazott férjet csináljak belőle? Hogy Jacques-ot elhajóztassam Nyugat-Indiába? Hogy odaküldjem a gazdáját is? Hogy azután mindkettőjüket egyazon hajón visszahozzam Franciaországba? Milyen könnyű is meséket kitalálni?”³ Néhány oldallal később pedig ezt állítja: „Egészen nyilvánvaló, hogy nem regényt írok, hiszen ügyet sem vetek arra, amire a regényíró gondosan figyelne. Aki valóságnak tartja írásomat, talán kevésbé téved, mint az, aki mesének véli.”⁴ Figyeljen a *talán* szóra!

AZ EGYIK: Micsoda zagyvaság! Engem mint olvasót az orromnál fogva akar vezetni.

A MÁSÍK: Nem tagadom. *Tant pis!* Általában ezt nevezik kontingenciának. Vegyük csak Jakab meglehetősen különös szerelmi történetét, amely végigvonul a könyvön, egészen a *happy end*-ig, amely eléggé sajátos. Mert a boldog lezárás a három felkínált befejezés közül csak az egyik, vagyis a szerző nem kínál „végleges ítéletet”. „Fenntartom magamnak azt a jogot, hogy a véleményemet visszavonhassam, mihelyst egy okosabb ember megmutatja nekem, hogy tévedtem.”⁵

2 Denis Diderot: *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája*, in: uó: *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája* / Rameau *unokaöccse*, Európa Könyvkiadó, 1960. 7., majd szó szerint 11. o. Fordította: Bartócz Ilona.

3 I. m. 8. o.

4 I. m. 17. o.

5 „[...] egy héten belül közlöm veled ítéletemet, mely végleges lesz, hacsak egy nálamnál okosabb be nem bizonyítja, hogy tévedtem”. I. m. 244. o.

AZ EGYIK: Ez nem *fair*.

A MÁSIK: És ez még távolról sem minden! Semmitől sem hagyja magát eltéríteni, és az akaratszabadság alapvető kérdésére visszatérve ezt mondja: „Jakab százszor is elmondta: odafent megvan írva, hogy a szerelmi történetek sohasem érnek véget. Látom most, hogy Jakabnak igaza volt.”⁶ És aztán egy utolsó gesztussal a szerző Jakabhoz, saját hőiséhez fordul, és könyvét ezzel a mondattal fejezi be: „Tehát nyugodtan elaludhatsz barátom. ... És ő el is aludt.”⁷ Diderot azon szórakozik, és azzal szórakoztat minket, hogy a metafizika kérdéseit kizsákmányolja és ugyanakkor le is rombolja.

AZ EGYIK: Ez ravasznak tűnik, de nem gondolja, hogy kicsit felületes?

A MÁSIK: Először azért panaszkodik, mert bemutatam önnek a könyv formai komplexitását, és hiányolja azt, amit ön tartalomnak nevez. Aztán pedig csalódással tölti el, hogy ezt a tartalmat nem lehet olyan könnyen elővarázsolni a palackból ...

AZ EGYIK: Na tessék, már megint a palacknál vagyunk!

A MÁSIK: Ön nem akarja belátni, hogy az úgynevezett tartalom egyáltalán nem választható el a formai eszközöktől. Amit ön kaotikusnak tart, az egy pontos kalkulus szerint épül föl. És éppen ez különbözteti meg az irodalmat a filozófiától: a magasabb szabadságfok ...

AZ EGYIK: Az ön zagyvasága.

A MÁSIK: Az ön szerénysége megkímél attól, hogy beleessünk a végleges válaszok csapdájába, és az ön bátorsága lehetővé teszi, hogy felülemelkedjünk a rendszerek nagyképűségein. Olvassa csak tovább a könyvet, és igazat fog adni nekem.

III.

Úr és szolga

AZ EGYIK: Még egyszer elmélyedtem a könyvben, és eközben föltűnt, hogy még egy szót sem szólt a leghíresebb fejezetéről.

A MÁSIK: Tényleg?

AZ EGYIK: Az úr és a szolga vitájára gondolok. Minden e körül a középpont körül forog. Nem tudom, feltűnt-e önnek, hogy az úrnak még neve sincs, mintha nem is individuum lenne? Sőt, a szolgálja egyszer még marionettnek is nevezi. Ezzel szemben a Jacques név elég sokértelmű. Erről a névről Litré ezt írja: „*Jacques bonhomme*, így nevezték gúnyosan a parasztoikat, illetve az egész vidéki lakosságot a 14. és 15. században” – és hogy mit jelent a *jacquerie* [a parasztlázadás] azt biztosan nem kell elmagyaráznom önnek.

A MÁSIK: Brávó!

AZ EGYIK: Gúnyolódjon csak! Büntetésképpen most egy hosszabb idézetet kell meghallgatnia. Jakab már sokadszor szembeszegül ura egy parancsával, és egy hangos veszekedés után ezt mondja: „Az összes nézeteltérésünk és veszekedésünk egész idő alatt abból származott, hogy még nem mondtuk ki nyíltan: ön azt szeretné, hogy én úrnak *szóliksam*, én viszont azt szeretném, hogy én *legyek* az ön ura. ... Odafönt úgy döntöttek, hogy az öné a cím, és én vagyok a dolog birtokában.” – „Ilyen körülmények között neked jobb sorod lenne, mint nekem, és nekem az lenne a legjobb, ha elfoglalnám a helyedet, ha én kerülnék a helyedbe!” Az úr tiltakozna. De hiába. „Tudja ön, hogy mi történne akkor? Ön a címet elveszítené, de a dolgot mégsem nyerné meg. ... És akkor az életünk visszalévő részét arra fordíthatnánk, hogy megvalósítunk egy közmondást.” – „Milyen közmondásra gondol?” – „A szolga az orránál fogva vezeti az urát.”⁸

A MÁSIK: Nagyon vicces.

AZ EGYIK: De nem csak erről van szó. E gondolat politikai jelentősége nyilvánvaló. Ez nemcsak házon belüli veszekedés volt. Diderot azokra a heves összecsapásokra is reagált, amelyek 1753 és 1774 között a király és a parlament között játszódtak le, és Jacques javasolt megoldásában nem kevesebről van szó, mint arról, hogy hogyan lehet megvalósítani a népszuverenitást az alkotmányos monarchián belül.

A MÁSIK: Mennydörgős mennykő! Ön szerint van valami szubsztanciális ebben a frivol értelmetlen fecsegésben?

AZ EGYIK: Ezen a helyen Diderot abba hagyja a füllentést, és a macskát kiengedi a zsákból.

A MÁSIK: Hm.

AZ EGYIK: Itt fejtí ki az úr és a szolga dialektikáját, aminek messze ható következményei lesznek. Gondoljon csak Hegelre! Ő ezt rögtön elolvasta. Már 1807-ben idézi a *Ki gondolkodik absztraktnan* című tanulmányában, és aztán visszatér rá *A szellem fenomenológiájában*: „Az

6 Tartalmi idézet.

7 I. m. 247. o. (A fordítást kis mértékben módosítottam: W. J.) Már a D'Alambert és Diderot beszélgetése című írás is így végződik: „Nos, vajon mi lenne? Különben nekem édesmindegy, lenne ami lenne. Megyek aludni, jó éjszakát.” Denis Diderot: *Válogatott filozófiai művei*, Akadémiai Kiadó, 1983. 224. o.

8 Denis Diderot: *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája*, i. k. 152. o. (A fordítást módosítottam: W. J.)

önálló tudat *igazsága* – mondja – eszerint a *szolgai tudat*. Ez először úgy jelenik meg ugyan, hogy önmagán *kívül* van és nem az öntudat igazsága. De ahogyan az uralom azt mutatta, hogy lényege megfordította annak, ami lenni akar, úgy bizonyára megvalósulásában inkább annak ellentétévé lesz, ami közvetlenül; mint magába *visszaszorított* tudat magába száll majd és az igaz önállósággá változik át.”⁹ És a társadalmi mozgalmak is magukévá tették ezt a gondolatot. Ezt az eszmét természetesen sokkal később Kojève fejtette ki újra.

A MÁSİK: Kojève?

AZ EGYIK: Alexandre Kojève: *Introduction à lecture de Hegel*, Párizs, 1947. Nem ismeri?

A MÁSİK: Arra az öreg sztálinista vakondokra gondol, aki annak idején a *Rive gauche*-on rendezkedett be?

AZ EGYIK: Látom, hogy ön nem tud mit kezdeni a forradalom eszméjével, ellentétben az ön kedvencével, Diderot-val.

A MÁSİK: Kedves barátom, azt hiszem, nagyon leegyszerűsíti a dolgot. Az igaz, hogy a könyvben előrevetül egy fordulat, felőlem nevezhetjük forradalomnak is, habár Diderot a beállítottságát tekintve Mirabeau-hoz közelebb állt, mint Robespierre-hez. De én azt hiszem, hogy nem csak azt sejtette, mi áll az *ancien régime* előtt, hanem azt is, mi fog ebből kisülni ... Tisztelem az ön Hegelét, de azt hiszem, hogy Jacques-ot, a szolgát csak kihasználta a saját történelemfilozófiája számára. Az elméletalkotók általában csak egyszerűsítenek és egyszerűsítenek, ebben áll a nagyságuk. De az irodalom elkerüli ezt a csapdát; az irodalom mindig kibújik az interpretáció hálójából. És éppen ebben bizonyult Diderot nagy mesternek. – Egyébként, ha már belefogtunk a könyv értelmezésébe: szerintem az úr és a szolga vitáját egészen másképp is lehetne értelmezni. Ezt a szerző maga sugallja, amikor tőlünk és magától is azt kérdezi, hogy mi a helyzet az olvasóval. Ki az eljárás ura? A szerző azt szeretné, ha olvasnák, a munkáját a piacra viszi, és a vevője, aki fizet, a megbízója, vagyis az ura. De ebben az esetben is érvényes Jacques kedvenc közmondása: „A szolga az orránál fogva vezeti az urat.”

AZ EGYIK: Mindenesetre csak addig, amíg az olvasónak ez tetszik. Ha elege van belőle ...

A MÁSİK: Akkor úgy beszél, mint ahogyan ön kezdte: „A te Jakabod – mondja – nem más, mint egy rosszul összeállított rapszódia, részben valóságos, részben kitalált adottságokból összetákolva, minden kecsesség nélkül megformálva, és minden rend nélkül megalkotva.” És tudja, hogy az író erre mit válaszolna önnek? „Megadom neked azt az örömet, hogy hamis név alatt feljegyezd azokat a bolondságokat, amelyeket elkövsz. Én ezeken nevetni fogok, de téged ingerelnek a feljegyzéseim. Kedves olvasó, hogy nyíltan beszéljek veled, ketőnk közül nem én vagyok a rosszabb.”

AZ EGYIK: De miért kell, hogy mindig az övé legyen az utolsó szó?

A MÁSİK: Feltehetően azért, mert odafönt így írták meg.

IV.

Az eredetiségről

AZ EGYIK: A modern regény története tehát a *Jacques le fataliste*-tal kezdődik. Ha jól értettem, ezt akarja állítani.

A MÁSİK: Hogy jut ez eszébe?

AZ EGYIK: Így értettem önt.

A MÁSİK: Téved. Az ilyen túlfeszített téziseket átengedem a kritikusoknak. Habár ...

AZ EGYIK: Habár?

A MÁSİK: Most, ahogy mondja. ... Nem lenne teljesen hamis. Ahogy szembeszegül a regénnyel, a megújítása érdekében. Ahogy a regény korabeli műfajával bánik! Felhasználja a mesét, a komédiát, az anekdotát, a novellát, a csavargó-, a kolostor- és a rabló-regényt, a szatírárt, a filozofikus dialógust, a moralizáló elbeszélést, a pornográfiát – úgy, hogy közben mindegyiken túl is lép. Nem riad vissza a kolportázástól, és a következő pillanatban már a legfinomabb hangon tud megszólalni. „Én mindazzal megajándékozom az olvasóimat, amit a regényekből, a régi komédiákból és a művelt társalgásból ismerhetnek”¹⁰ – és mindezt páratlan bravúrral teszi. Diderot az unalom felesküdt ellensége. Semmi köze a száraz racionalizmus-hoz, amivel a felvilágosodást általában vádolják. Ő ugyanis nagyon jól tudja, hogy a felvilágosodás „a maga észnek nevezett örületét követi, vagyis az eszét követi, amely gyakran egybeesik a veszélyes örülettel, és amely egyaránt szolgálhatja a jót és a gonoszot.”¹¹

9 Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *A szellem fenomenológiája*, Akadémiai Kiadó, 1979. 105–106. o. Fordította: Szemere Samu.

10 Denis Diderot: *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája*, 19. o. (A fordítást módosítottam: W. J.)

11 Diderot ezen a helyen nem a „felvilágosodásról”, hanem az „emberről” beszél: „[...] mert az ember csak megy a hóbortja után, amit észnek mondanak, vagy az esze után, ami gyakorta csak veszedelmes hóbort, hol jóra, hol rosszra visz”. I. m. 15. o.

AZ EGYIK: Lehet. De mi köze mindennek a modern regényhez?

A MÁSIK: Hát, ez sem a rációt írta a zászlajára. De én valami másról szerettem volna beszélni, a technikáról, amivel Diderot ezt a „pompás és nagyszerű ételt” elkészíti. Ezzel messze a kora előtt járt. A regény tele van hangjátékokkal. Hajlok arra, hogy azt mondjam: Diderot Hertz és Marconi előtt száz évvel fölfedezte a rádiót.

AZ EGYIK: Abszurdum.

A MÁSIK: A montázs, a film-vágás, a kollázs – tiszta médiatechnika, amiről a kortársai semmit sem tudtak.

AZ EGYIK: Értem. Ön szegény Diderot-ból avantgardistát csinálna.

A MÁSIK: Ez teljesen történelmietlen lenne, mert az avantgárd a kései 19. század találmánya; de ha engem kérdez, ez egy doktriner ügy.

AZ EGYIK: Ki a történelmietlen? Az előbb még azt akarta elhíttetni velem, hogy Diderot megelőlegezte a filmet! Az ön médiaelméleti gondolatai egyáltalán nem imponálnak nekem. Mit jelent az, hogy X. vagy Y. megelőzte a korát? A modernség elődeinek keresésében mindig van valami hisztérikus. És ami Diderot-t illeti, egyáltalán nem volt olyan innovatív, mint ahogy azt ön szeretné.

A MÁSIK: Nem?

AZ EGYIK: Nem. Nagyon is függött a tradíciótól. Állandóan az antikvitásra hivatkozik, Lukianoszt imitálja, Senecát citálja, Ovidiust idézi. Csak úgy nyüzsögnek a Dantéra és az Ariostóra vonatkozó utalások. Diderot felvonultatja Rabelais-t és Montaigne-t, Molière-t és La Fontaine-t, Richardsont és Goldonit ...

A MÁSIK: Az az ötlet, hogy az urat és a szolgát el kell küldeni egy utazásra, Cervantes-től származik. Nem is beszélve Sterne-ről. Mi más a *Jacques le fataliste*, mint a *Tristram Shandy* vagy a *Sentimental Journey* folytatása? Már a kortársai is azt vetették a szemére, hogy a coxwoldi papot plagizálja.

A MÁSIK: Álljunk meg egy pillanatra! Egyrészt Diderot eljárása sokkal komplexebb, mint az angolé, aki inkább az eltérésekkel operál, és nem egy többdimenziós topológiával. És másrészt, szerzőnket kimondottan mulattatta a plágium vádja, amelyet megfogalmaztak vele szemben. Hiszen maga mondja egy kényes helyen: „No és tessék, a második fejezet, mely a Tristram Shandy életéről szóló könyvből van kimásolva: hacsak [...] Jakab és a gazdája beszélgetései a műnél nem előbb láttak napvilágot, és ha Sterne tiszteletes úr nem plagizátor, amit nem gondolnék [...]”.¹²

AZ EGYIK: Nyomorúságos csel. Az ön Diderot-ja mindig ki tud bújni! De az eredetiségből – amit ön annyira csodál – nem sok marad.

A MÁSIK: Az eredetiség fáradságos dolog. Az a művész, aki azt képzei be magának, hogy valami olyasmit kellene csinálnia, amit korábban még senki se csinált, csak szánalmat kelthet. Lehet, hogy ezzel jó pontokat szerez a recenzenseknél, de alapjában véve egy szegény ördög. Diderot nem sokat spekulált. Egy klasszikus, ez minden.

AZ EGYIK: Mit jelentsen ez?

A MÁSIK: Klasszikusnak azt a szerzőt nevezzük, aki nem törődik az előre- és a visszanyúlásokkal, aki szuverén módon túleszi magát az irányzatokon, a divatokon, a függőségeken és az irodalomtudomány tankönyvszerű meghatározásain. A klasszikus a legnagyobb magától-értetődőséggel birtokolja a tradíciót, és rögtön félresöpri azt, amikor nincs rá szüksége. Ebben áll a vitalitása. És ezzel nemcsak a saját kortársait ingerli, hanem a jövőbeli olvasóit is megmenti az unalomtól.

V.

Habent sua fata

AZ EGYIK: Önnek is el kell ismernie, hogy Diderot-t már a kortársai sem sokra becsülték. Egy kicsit belelapoztam a recepciótörténetbe, és hamarosan kiderült, hogy a korabeli olvasó – akit pedig a szerző oly bensőségesen megszólít – sem akart sokat tudni a *Jacques le fataliste*-ről. A segítője, titkára és hagyaték-gondozója, Jacques-André Naigon például így írt róla: „Nem mintha nem lennének benne szép helyek. ... De körülbelül a felével hosszabb a kellenél; túl sokféle történet van benne, amelyek általában nem különösen szórakoztatóak, a kimondott frivolitásuk ellenére sem. ... Ha egy nap megtudnám, hogy egy tiszta és szigorú ízlésű úriember, aki el van kötelezve Diderot emlékének, és ugyanakkor az a véleménye, hogy minden olyan mű, amely nem növeli szerzőjének tekintélyét, szükségképpen csökkenti azt, a túlbuzgóságtól és a lelkesedéstől vezetve Diderot hírneve kedvéért a *Jacques le fataliste* letisztázott változatát egyszerűen tűzbe dobta volna, de Madame de la Prommeraye epizódját mégis megőrizte volna, akkor én ezzel a helyzettel meg tudnék barátkozni. Talán lenne néhány oldal, amit sajnálnék, aminek jó lett volna megkegyelmezni, de hamarosan azt mon-

12 I. m. 245. o. (A könyv persze nem is oszlik fejezetekre.)

danám magamnak, hogy a megmaradt rész valóban az egyetlen, amelyet érdemes elolvasni, és amelyet érdemes volt megírni.”

A MÁSIK: Már megint egy filiszter!

AZ EGYIK: Csak azt mondta ki, amit a kortársak is gondoltak. És nemcsak ők! Még 1875-ben is az *Œuvre complètes* kiadója, egy bizonyos Assézat úr is elhúzza a száját: „Az uralkodó vélemény szerint ez egy piszkos könyv. ... A túlzottan szabad nyelv hozzátartozik Diderot jelleméhez, és ki kell mondanunk, korának társadalmához is, amely – a miénktől eltérően – még nem érte el a végső csiszoltságot. ... A *Jacques le fataliste* hírnevének a legjobban az irodalmi forma ártott. Terjengőssége miatt fárasztja az olvasót.”

A MÁSIK: Professzoros pedantéria.

AZ EGYIK: Ezt Barbey d’Aureville-ről, a *Diaboliques* szerzőjéről biztosan nem lehet elmondani. Ő egy egész könyvet írt *contre Diderot*. „Diderot – mondja – a testet öltött polémia, a hangos, gátlástalan közlékenység, egy füstölgő fejből áradó szakadatlan beszédfolyam. Becsukja a szeméit és kinyitja a száját. És innen kezdve nincs megállás. ... Diderot materializmus cinikus, ez a legszörnyűbb benne! A cinizmus abszolút. Szomorú eredmény! ... A posthumus diadala nem lesz hosszú életű.”

A MÁSIK: Csodálkozik az ítéleten? A *Jacques le fataliste* már 1804-ben fönt volt a római tiltólistán, és Barbey jó katolikus volt. Egyébként sohasem tudta teljesen véka alá rejteni a csodálatát a „szörnyű” Diderot-val szemben; dicséri a tüzét, a temperamentumát és a lendületét ... – És még ezen kívül is van valami, amit elsőként ez az intelligens kritikus fedezett föl: azt tudniillik, hogy Diderot a maga hírnevét nem annyira a saját országa olvasóinak, hanem inkább a németeknek köszönhette. A franciák Voltaire-t és Rousseau-t istenítették, de Diderot-val sokáig hadilábon álltak. „A francia szellem – mondja Barbey – Voltaire-rel megáldotta az időbelit; a német szellem viszont Diderot-ból indul ki. ... Diderot a francia géniust kiszolgáltatta a németeknek.” És ebben igaza van. Tudja ön, hol jelent meg először a *Le neveu de Rameau* és a *Jacques le fataliste*, Diderot két mesterműve? Nem Párizsban, hanem Lipcsében és Berlinben. És Goethe maga fordította le az előbbit.

AZ EGYIK: Már megint Goethe!

A MÁSIK: De nem ő volt az egyetlen. Lessing és Schiller is félig titkos kéziratokból fordították németre, a romantikusok, Schlegeltől E. T. A. Hoffmannig, nagyra becsülték, ugyanúgy, mint Ludwig Börne, a jakobinus. És azt, hogy Hegel is támaszkodott rá, ön még nálam is jobban tudja. De még Hegel ellenfelei is – a keserű Schopenhauer és a felszabadult Nietzsche – nagyra becsülték. Az első Diderot-biográfiát pedig, anno 1866, egy német írta: Karl Rosenkranz.

AZ EGYIK: A végén ön teljesen elnémetesíti a maga favoritját.

A MÁSIK: A németek rá is szorulnának. De nem erről van szó. Mára eltűntek azok az ellenségeskedések, amelyekkel sokáig közeledtek Diderot-hoz. Ma már senki sem vitatja a rangját.

AZ EGYIK: Tulajdonképpen én sem. De nem maga volt az oka, hogy Franciaországban oly sokáig alábecsülték? Miért nem gondoskodott róla, hogy a dolgai Párizsban jelenjenek meg?

A MÁSIK: Jó kérdés! A párizsi parlament az első komoly publikációját, a *Pensées philosophiques*-t 1746-ban „szétzúzásra és elégetésre” ítélte, mert úgymond „felháborodást vált ki és sérti a vallást és a jó erkölcsöt”. Egy évvel később a rendőrség lefoglalta a *Promenade du sceptique* című kéziratát. 1749-ben egy *lettre de cachet* miatt letartóztatják! Tudja, mit jelent ez? Nem mondják meg az okát, nincs törvényes bíró, a fogvatartás bármeddig tarthat! Szerencséje volt, csak három hónapot ült Vincennes börtönében. És 1752-ben a cenzúrahivatal bevonja az *Enciklopédia* nyomdakész kézirateit, razzitát tart a könyvkereskedőknél, a királyi tanács betiltja a vállalkozást. Hét évvel később újra betiltják: egy királyi dekrétum visszavonja a kinyomtatására vonatkozó engedélyt. Diderot tovább dolgozik; az utolsó kötet megjelenése után veszi észre, hogy kiadója, Le Breton, aki az *Enciklopédiának* köszönhetően meggazdagodott, a háta mögött brutálisan cenzúrázott. Elég ennyi?

AZ EGYIK: Óvatos volt.

A MÁSIK: Nevezze, ahogy akarja. Egy író, ha nincs hosszú távú stratégiája, elveszett. Ez akkor is ugyanúgy volt, mint ma, még akkor is, ha más okoknak köszönhetően. Tehát most már maga is láthatja, hogy miért van az, hogy a *Jacques le fataliste* – amelyet vélhetőleg 1771 és 1778 között írt – húsz éven keresztül csak néhány bizalmas másolatban, a Grimm-féle exkluzív *Correspondance littéraire*-ben és német fordításban volt hozzáférhető.

AZ EGYIK: Nem akart kockáztatni.

A MÁSIK: És így lemondott a legjobb írásainak publikálásáról. Életének utolsó húsz évében tulajdonképpen hallgatott. Ez – ha meggondoljuk – az irodalomtörténetben egyedülálló eset.

AZ EGYIK: Ön túloz, mint mindig. A *Macbeth*-et 1623-ban nyomtatták ki, amikor Shakespeare már hét éve halott volt.

A MÁSIK: De úgy tudom, 1611-ben mutatták be a Globe Theatre-ben, Shakespeare rendezésében.

AZ EGYIK: Georg Büchner sohasem látta színpadon a *Danton halálát*.

A MÁSIK: De ő már huszonnégy évesen meghalt. Nem, nem, barátom, a mi esetünk más. Képzeld el egy olyan intellektuális sztárt, mint amilyen Diderot volt – mert valami ilyesmi lehetett az ötvenes évekbeli Párizsban –, aki hirtelen eldőnti, hogy már semmi jelentőséget sem fog publikálni. Nem mintha elfáradt volna, épp ellenkezőleg! Sohasem volt termékenyebb, mint az élete utolsó harminc esztendejében: *Rameau unokaöccse*, *Pages contre un tyran*, *Salons 1765–1781*, *Le rêve d'Alambert*, *Le supplément au voyage de Bougainville*, *Entretien d'un philosophe avec la Maréchale de M*, *Est-il bon?*, *Est-il méchant?*, *Entretien entre d'Alambert et Diderot*, *La Religieuse* ...

AZ EGYIK: Hagyja már abba!

A MÁSIK: És ez még nem minden! *La mystification*, egy 1768-ból származó szöveg, tudja mikor jelent meg először? 1954-ben!

AZ EGYIK: A cím beleillik egy hosszú távú stratégiába, ahogy ön nevezi.

A MÁSIK: Erre egy hiú szerző nem lett volna képes.

AZ EGYIK: De egy szerény se.

A MÁSIK: Ő tudta, hogy mennyit ér a zsenialitása, és hogy mivel tartozik az utókornak. És igazá lett. Még a 21. században is olvasni fogjuk azt a titkosírást, amelyet a palackpostájára bízott.

Weiss János fordítása

A fordítás alapjául szolgált: Hans Magnus Enzensberger: *Fünf Unterhaltungen über Jacques le fataliste*, in: uő: *Dialoge zwischen Unsterblichen, Lebendigen und Toten*, Frankfurt, Suhrkamp Verlag, 2004. 69–86. o.

Irodalom

Elsődleges források

Correspondence littéraire, philosophique et critique, szerk.: Melchior Grimm és Jacob Heinrich Meister 1753–1793. 16 kötet, Párizs, 1877–1882.

Denis Diderot: *Jakob und sein Herr*, aus *Diderots ungedruckten Nachlasse*. Fordította: Wilhelm Christhelf Siegmund Mylius, Berlin, 1793.

I. m. Horst Günther utószavával és kiegészítéseivel, Frankfurt am Main, 1999.

Denis Diderot: *Jacques le fataliste*, Párizs, 1796.

Œuvres complètes de Diderot, szerkesztette: Jukes Assézat és Maurice Torneux, 20 kötet, Párizs, 1875–1877.

Denis Diderot: *Œuvres complètes*. Edition critique et annotée. Szerkesztette: J. Babre, H. Dieckmann, J. Jough, J. Proust és J. Varloot, Párizs, 1975 –

Másodlagos források

Jukes Barbey d'Aurevilly: *Goethe et Diderot*, Párizs, 1880. Kivonatok in: *Der Komet. Almanach der Anderen Bibliothek auf das Jahr 1991*, Frankfurt am Main, 1990.

Jean Catrysse: *Diderot et la Mystification*, Párizs, 1970.

P. N. Furbank: *Diderot. A Critical Biography*, London, 1992.

Johann Wolfgang Goethe: Levél Heinrich Merckhez, Weimar, 1780. április 7. Levél Karl Friedrich Zelterhez, Weimar, 1831. március 9.

Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Phänomenologie des Geistes*, Bamberg, 1807.

Alexandre Kojève: *Introduction à la lecture de Hegel*, Párizs, 1947.

Pierre Lepape: *Diderot*, Párizs, 1991.

Roland Mortier: *Diderot en Allemagne*, Párizs, 1954. *Diderot in Deutschland 1750–1850*, Stuttgart, 1972.

Jacques-André Naigeon: *Mémoires historiques et philosophiques sur la vie et les ouvrages de Denis Diderot*, Párizs, 1823. Idézve Mortier nyomán (1972).

Karl Rosenkranz: *Diderots Leben und Werke*, 2 kötet, Lipsce, 1866.

Arthur M. Wilson: *Diderot*, London, 1957. és 1972.